

A VÁROSI MIKROTEREK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

GYÁNI GÁBOR

A város mint tér-adottság tudományos problémaként az 1920-as évek amerikai városszociológiájában merült föl elsőként. Az akkor és ott paradigmaticusan megfogalmazott tematika hagyományozódott tovább, megszabva a városi tér fogalmi kereteit. A kifejezetten empirikus vizsgálatokra irányuló Chicagó-i szociológiai iskola a modern nagyváros funkcionális övezeteinek, társadalmi tereinek a feltárását ambicionálta, és arra keresett választ, hogy milyen folyamatok zajlanak ezen a szerkezeten belül. Nagyon leegyszerűsítve, ez a fajta, nagy hagyománnyal rendelkező és ma is virágzó városkutatás a népesség, a városlakók (lakóhelyi) térbeli eloszlását és annak módosulásait helyezi vizsgálódásai előterébe.

Nem igényel hosszabb bizonyítást, hogy a város társadalmi terét nem meríti ki — fogalmilag sem — a csupán a lakóhelyi megoszlást tematizáló szemléletmód. Fölvethető, s ma már gazdag irodalom bázisán eredményesen vizsgálható is a társadalmi tér, mint a legsokrétűbb egyéni és csoportos tevékenységek kerete és determinánsa, az ilyen minőségében játszott szerep értelme (tehát a neki tulajdonított jelentés, normatív fogalom) és gyakorlati funkciója. Továbbá: jelentősen kitágítható, sőt egyenesen kitágítandó a társadalmi tér fogalma azzal a kifejezett céllal, hogy minden (városi) térforma benne foglaltassék. Miben különbözik az utóbb jelzett új tudományos érdeklődés a „hagyományos” városökológiától? A pusztán csak tematikus különbséget gyakorlati példán mutatom be. A lakóhelyi elkülönülésre és a vele kapcsolatos népességmozgásokra koncentráló városszociológia és társadalomtörténet vagy társadalomföldrajz térfogalmától elszakadó megközelítés figyelme felöleli a köz- és a magánterek mindegyikét, vizsgálati problémaként tételezve pl. az utcát, a parkot vagy a kaszinót és klubot. A társadalomantropológia kérdésfeltevéseinek hatására a különféle térformák tényleges igénybevételének, használatuk módjának és sűrűségének a vizsgálatán túl, fontos szempontként merül föl a konkrét tereknek tulajdonított jelentés megismerése is. Ennek megfelelően állíthatjuk a modern nagyváros kutatása során elemzésünk középpontjába a „köz” és a „magán” dichotóm fogalom-párját, mint amelyik alapvető rendezőelve a szociális tér bármely formájának. Mindezek előrebocsátásával jelezni kívántuk, hogy az itt következő gondolatmenet miben és hol jár más úton, mint a városi tér megszokott kérdésfölvetése.

A köz- és a magántér fogalma és strukturálódása

Európai perspektívában szorosabban a 18. század derekától, végéig lehetünk tanúi a magán- és a közélet mind határozottabb szétválásának, kettőjük ellentétbe kerülésének. A szociális, kötetlen társas viselkedés ennek során bekövetkező kiszorulása (jóllehet nem maradéktalan eltűnése) a nyilvánosság számára fenntartott viselkedésből, a „közterekről”, egyúttal azt ered-

ményezte, hogy az a magánélettel, a családdal vált egyé, visszaszorult az otthon falai közé, a legszűkebb privát térbe. Bármennyire is vonzó lenne hosszan taglalni a „köz” és a „magán” fogalmainak az élet mindmennyi területén tárgyasuló differenciálódását, a folyamatot csupán egyetlen összefüggésben vehetjük most szemügyre: a nagyvárosi nyilvánosság funkcionális átalakulásában.

Mit kell azon érteni, hogy a nagyváros nyilvánosság-szférája funkcionálisan egyszerűsödik, miközben határozottan elkülönülnek egymástól a kifejezetten a magán és a kifejezetten a nyilvános viselkedésnek fenntartott téralakzatok? Mindenekelőtt arra kell itt gondolni, hogy pl. az utcai és egyéb köztér nem tolerálja többé a magánéleti megnyilvánulásokat, vagy legalábbis csökken minden magánéletinek minősülő életfunkció ottani megjelenésének az esélye. Holott a megelőző századokban az utca minden további nélkül egyaránt szolgált a köz- és a magánélet (persze ekként talán nem is definiált) terepe gyanánt. „Ez a középkori utca — jegyzi meg Ariés —, akár a mai arab utca, nem ellentétes a magánélet intimitásával; e magánélet külső meghosszabbítása, a munka és a társadalmi kapcsolatok családi kerete. Amikor a művészek viszonylag megkésve megpróbálják a magánéletet ábrázolni, először az utcán ragadják meg, mielőtt követnék a ház belsejébe. Nagyon is lehetséges, hogy a magánélet legalább annyira, ha nem inkább az utcán zajlott, mint a házban.”¹

Az individualizmus szelleme, az intimitás belső szükségletté válása, az életviszonyok materiális elemeinek a fejlődése (a civilizálódás) és egyéb fejlemények nyomán mindinkább megszállt a világ külsőre és belsőre szétágazó rendje. A 19. század végén azután szinte általános az az érzület, hogy az egyes egyént komolyan veszélyezteti, fizikai és erkölcsi tekintetben egyaránt sérti az utcai élet nyilvánossága (Bedarida-Sutcliffe 1980). A szóban forgó folyamat az angolszász országokban válik végletessé (viktorianizmus), jóllehet mindenhol mélyreható következményekkel jár a nagyvárosok, első helyen a fővárosok tárgyi felépítésében és térszerkezetében. Egészen más külső illette meg — stílusát tekintve is — a középületeket, mint a csak lakás céljára emelt közönséges épületeket; ráadásul az egyik és a másik térbelileg is jól elkülönült egymástól, mint lakónegyed és üzleti vagy kormányzati negyed.

De nemcsak erről van szó. A körút és a sugárút, a 19. századi modern urbanitás e két szimbólumértékű zseniális találmánya s egyúttal megtestesülése, gyakorlati funkcióknak is kiválóan megfelelt. Túl azon a közismert katonai megfontoláson, hogy az utak kiszélesítésével és a külvárosok rendszertelenül épített negyedein való keresztülvezetésével hatékonyan vessenek gátat a lázadásra hajlamos városi népesség barrikádépítő lehetőségeinek, ez a városi térszerkezet (utcahálózat) volt egyszersmind a legmegfelelőbb a nagyvárosi ember- és árutömeg gyors áramlásához-áramoltatásához is. Az utca e formájával vált valósággá a járművek előretörése a gyalogosok rovására, ekkor és itt vette kezdetét az utcának egyoldalúan a járműforgalom céljára történő kisajátítása. Ez viszont parancsoló követelménnyé is tette a forgalomban résztvevők, az emberek és a járművek összehangolt mozgását. Ez a szabályozás arra irányult (és irányul ma is), hogy fennakadás nélkül biztosítva legyen a mozgások koordinált *folytonossága*. A folytonosság fenntartásának szükségessége minősíti funkciótlannak a pusztá lézengést, a tömegmozgásokat akadályozó „értelmetlen” utcai jelenléteket. Az össze-vissza tartó mozgások koordinálását tekintve pedig az 1905 körül elsőként az Egyesült Államokban alkalmazott közlekedési lámpa hozta meg — távlatosan — a várva várt technikai megoldást. Az így szabaddá tett, ugyanakkor megrendszabályozott utcai (körúti és sugárúti) ember- és járműforgalom ettől a pilla-

nattól kezdődően felrúgott minden idő- és térbeli korlátot; a város összes zugába behatolva a maga tempóját kényszerítette rá a városlakók időbeosztására, hogy „mozgó káosszá” változtassa, lényegítse át a modern nagyváros, a metropolisz életét (Berman 1982).

Az imént mondottakból következik, hogy az utca mint a nyilvánosság színtere aligha játszhat többé átfogó szerepet; immáron nemcsak a magánéleti, de a szociabilitást még megengedő „közéleti” viselkedésformáknak is mindinkább az ellenségévé alakul át. A találóan a *sivatag* képzetével jellemzett századvégi párizsi körút és sugárút² mellett, ám térben tőle elkülönülve, így kezdtek megsokszorozódni azok a nyilvános társasélet céljait szolgáló közterek, amelyek majd pótolják az utca kieső nyilvánosságát. Azt nem állítjuk, hogy a modern, a 19. században születő nagyváros elsőként hozta létre a közterület egymástól egészen elváló, speciális résztevékenységeknek fenntartott mikrotereit. Korábban sem volt teljesen ismeretlen, hogy a köztér adott válfaja egyetlen meghatározott tevékenységet szolgált ki. Ami viszont kétségtelven újdonság, az a specializált terek számbeli megszorodása és merev „szakosodása” (Hohenberg-Lees 1985).

A résztevékenységeknek megfelelő egyfunkciós mikroterek kialakulása mögött döntő tényezőként hatott a munka- és a lakhely terjedő (vélegessé soha nem váló) szétválása, tudniillik, hogy a családi gazdaság mind többek életében családi bér gazdasággá, majd családi fogyasztási gazdasággá alakult át, s a munkavégzés térbelileg is az otthonon kívül koncentráldott. A városi nyílt terek használatát illetően ennek mélyreható következményei vannak. De túl ezen, városi parkok, folyó- és tópartok, hegyek és városkörnyéki erdők stb. adtak fokozatosan otthont a természeti környezettől mindinkább elidegenedett városlakók munka utáni időtöltésének, hogy a természettel való újratalálkozás vágyának hódolhassanak. A hétfégi kirándulás szokásának elterjedése igen prózai velejárója a modern nagyvárosi ember életvitelének. „A szabadidős tevékenységek modelljei nemcsak a városon belüli lehetőségek és magatartások változásait tükrözték vissza, hanem az azon túli környezethez való új viszonyt is. Ebben az időszakban (az 1920-as években — Gy. G.) az olyan nyílt terekre, mint a Casa de Campo vagy a Sierra Navacerrada, történeti kijárások mind divatosabbakká lettek. Hegymászás, síelés és a természetimádat... mind részei lettek a liberális polgárságot képviselő ifjak életmódjának.”³ — olvassuk egy Madridról szóló tanulmányban.

Továbbá: adott épületek afféle közenteriorok módján, a fél nyilvánosság keretei között kezdik kielégíteni a társas együttlét, a közvetlen, ám nyilvános érintkezés nem lankadó szükségletét. Itt, ezekben az épületekben rendezkednek be a társadalom vagyoni és presztízs-hierarchiáját leképező klubok, kaszinók, olvasóköri, munkásotthonok, egyéb társaskörök nyilvánosság-fórumai. Szintén a nyilvánosság zárt térbe kényszerített formájaként honosodik meg a kulturális intézmények egész sora, a régóta létező színházakhoz felzárkózó közkönyvtár, képtár, múzeum vagy a cirkusz és századunkban a mozi stb. Látogatóik bennük egyéni érdeklődésüket egyéni, nem feltétlenül közösségi módon, viszont elvileg mindenki által egyaránt hozzáférhető helyen (közös helyiségben) elégeíthetik ki. Aminek egyedüli akadályát csak az képezheti, hogy a látogatásukért (használatukért) követelt anyagi hozzájárulást, a belépti díjat széles néprétegek sokáig nem tudják megfizetni.

A nyilvánosság szociális-fizikai terének újabb sajátos változatát a fogyasztási szükségletek egyéni, de közösségi keretek közötti kiszolgálására specializált éttermek, kocsmák, bárók, egyéb énekes vagy táncos szórakozóhelyek, valamint az üzletek és kivált az áruház alkotják.

Nem feledhetők végül a „közlekedő ember” funkcionális térigenyéből megszülető nagyvárosi vasúti pályaudvarok, melyekhez századunkban buszpályaudvarok és a repülőterek csatlakoznak. A vasúti pályaudvarok ugyan csak egyetlen funkció céljából épültek a múlt század derekán és második felében, gyakorlatilag viszont tágabb nyilvánosság-szerepet olvasztottak magukba. A pályaudvari élet elengedhetetlen kellékei, az étterem (helyesebben csak resti), a postahivatal, a boltok stb. mind-mind hozzájárulnak ezen intézmény funkciógazdagodásához.

A magánélettől elkülönülő közsférának és a köztérnek ez a szétaprózódása ugyanakkor oldotta is a nyilvános viselkedést erősen gúzsba kötő polgári kódokat. Az utóbbiak az önfegyelem, a visszafogottság, és az *idegenek*, tehát a nagyvárosok tömegtársadalmát alkotó individuumok közötti személyes érintkezés erős korlátozása jegyében változtatták „holt térré” a nyilvános megjelenés színtereit (Sennett 1977). Persze csak lazított e kódok merevségén, de nem helyezte azokat hatályon kívül. Ám a változatok vizsgálata nem tartozik futó áttekintésünk körébe. Annyit azért megjegyezhetünk, hogy a viselkedés, a nyilvánosság számára szóló magatartás új értelme korántsem tekinthető spontán folyamatok eredményének, de nagy része volt benne az irányításnak, a hatalmi eszközökkel kikényszerített alkalmazkodásnak, a morális ideológizálással kísért rendőri erőszaknak. Beszédes példái ennek a köztér használatával kapcsolatban megfogalmazott helyi szabályozások, városi törvények és maga a mindennapi rendőri gyakorlat.

Igencsak leegyszerűsíteniék a képet, ha a „magán” és a „köz” fogalmainak elválását elintéztnek gondolnánk az otthon és a rajta kívüli világ kettősségével. Nemcsak azért nem kielégítő ez a beállítás, mert maga a külvilág is — láthatunk — különböző minőségű terek sokaságára osztódott szét, melyek a merev oppozícióban szemlélt magán- és közsféra kisebb vagy nagyobb fokú elegyítését valósították meg. Ha az utcát tekintjük a köztér legszemélytelenebb, legsemlegesebb megnyilvánulásának, mennyivel több a személyes és szociális elem az olyan félnyilvános köztérben, mint amilyen a kávéház, nem is beszélve pl. az exkluzív klubok, kaszinók világáról. De jellemző különbségek állhatnak fenn e tekintetben ugyanazon „köztér” használói között is. Merőben másként viselkedik az étteremben (szórakozóhelyen) az alkalmi és a törzsvendég, illetőleg az, akinek ez a munkahelye (pincér). Az utóbb említett személy számára ez a semleges, idegenekkel benépesített köztér már szinte személyes jelleget ölt, amelyben „otthon” van, amely tehát már inkább félprivátnak bizonyul számára (Lofland 1973).

De azért sem elégedhetünk meg az otthon és a rajta kívüli világ kettősségének pusztá feltételezésével, mert a privátnak számító otthoni világ sem egészen mentes a „köz” és a „magán” dichotómiájától. Újfént az angolszász országok múlt századi fejleményei mutatják a legplasztikusabban, hogy az otthon falai között is bekövetkezett a terek feldarabolása s megsokszorozódása, amelynek egyik vonatkozásban jól megfigyelhető a magán- és a közsféra differenciálódása. A tágas közép- és nagypolgári lakásokban, majd idővel a kontinensen megszokottnál jóval nagyobb munkáslakásokban is megfigyelhető a helyiségek, a szobák funkcionális megosztására való törekvés. Mindenekelőtt elkülönült egymástól a család és a háztartás lakrésze, az utóbbi, a konyhán kívül, felölelte a cselédszemélyzet szobáit is. A családi lakrészt tovább differenciálta a kor és a nem: a felnőttek éppúgy elkülönültek a térben a gyerekektől, amennyire a felnőtt férfi és nő szintén külön húzódott a lakás egy-egy szögletébe. Sőt, a közös használatban álló helyiségek is szegregálódtak a nemek szerint: az ebédlő inkább a férfiak, a szalon inkább a nők szférájához tartozott. Számunkra itt most mégis az a döntő, hogy rámutassunk: az otthon privát terén belül is kialakult a „magán” és a „köz” megosztottsága. A „családi szobák” állományán belül a hálószoba képviselte a teljes intimitást és a szalonban valósult meg az otthonba

becsempészett nyilvános tér. Már maga a helyiség eredete is beszédesen vall erről. Mint Grier az amerikai szalonokról írott könyvében igazolja, a lakások szalonjait időben megelőzte és megelőlegezte a nyilvános szalon. Ez utóbbi mint szállodák, vasúti szerelvények, gőzhajók tartozéka, igen gyakori a múlt század második felében az Egyesült Államokban. Ezeknek a szalonoknak alapvető szimbolikus funkciójuk volt, hogy a középosztályi kifinomultság és elkülönültség látható megnyilvánulásaiént szolgáltak (Grier 1989).

Nem állítom, hogy a középosztályi otthonok univerzális lakrésze, a szalon mindenhol a nyilvános szalonoknak volt leszármazottja. Tény viszont, hogy értelmük és szerepük mindenhol teljesen azonos: csak és kizárólag házi társas összejövetelek céljaira használják, köznapi használatára nincsen példa. Mint az otthon kívülág felé fordított arca, a szalon különösen alkalmas a hivalkodásra, a magamutogatásra, a reprezentációra. Innen ered, hogy ebbe a helyiségbe zsúfolják a legtöbb értékes bútort és dekorumot, ide összpontosul egy-egy otthon ingóságából az értékek zöme (Clark 1976; Gyáni 1989).

Általánosságban érvényes, jegyzi meg Daunton, hogy minél inkább differenciálódik a lakáson belüli tér, annál nagyobb hangsúlyt kap a magán- és a közszféra közötti szigorú különbség (Daunton 1989). De vajon milyen ökológiai struktúra és szociális térszerkezet képezi mindennek a hátterét?

Várostervezés — fertőtlenítés — szegregálás

Az utca személytelen és semleges voltának fokozatos megteremtése, a 19. század folyamán végig, lankadatlan erőfeszítésekre ösztönözte a hatóságokat. Különösen hatványozottak voltak ezek az erőfeszítések a munkásnegyedeken belül, ahol az utcák, egyéb közterek, sőt nemegyszer a lakások szorosabb hatósági- rendőri felügyelete éppen arra lett volna hivatva, hogy a közszféra polgári normáinak gyakorlati érvényt szerezzen. De miért a fokozott figyelem történetesen itt, és mondjuk nem a belvárosban? Ennek legalább két oka van; egyrészt a nagyvárosok meglehetősen polarizált társadalmi szerkezete, melyben többnyire az alsóbb, a munkásrétegek, proletár társadalmi csoportok alkotják a számszerű többséget, ám mellettük az átlagost meghaladó mértékben vannak jelen a leggazdagabb, legtöbb hatalmi befolyással és presztízzsel rendelkező vezető osztályok tagjai. Ebben az éles osztálykülönbségektől szabdalt városi társadalomban az embercsoportok térbeli elhelyezkedésének kulcsjelentősége van. Olyannyira, hogy az eltömegesedő, mert népességszámában oly mértékben felduzzadó nagyvárosi társadalomban a puszta tájékozódás, az eligazodás megkívánta megismerés elsőrendű eszközévé a *térbeli lokalizáció* válik. Az *idegenek* világának a boldoguláshoz, a mindennapi életvitelhez szükséges kiismerése már nem hagyatkozhat a puszta vizualitásra; nem elégséges már a gyakorlott szem, az iskolázott tekintet, hogy eligazítson bennünket az idegenek, a nagyváros általunk személyesen nem ismert lakóinak identitása felől. A test külső megjelenésének, a ruházat, a gesztusok figyelmes tanulmányozásán alapuló „rendszerzés”, a város „szövegének” illetően „olvasása” nem lehetséges többé a modern (az ipari korszakban kiteljesedő) nagyvárosban. Fel kell hogy váltsa azt annak megfigyelése és állandó tudatosítása, hogy mi a dolgok térbeli rendje, hogy az ilyen és ilyen identitású (társadalmi hovatartozású) egyének és csoportok, vagy ez és ez a tevékenységforma hol is helyezkedik el a város térképén (Lofland 1973). Ennek a ténynek mint

tükörnek csak a tárgyi valóságra vonatkoztatva lehet teljes értelme, hiszen arra utal vissza, hogy a nagyvárosok szociális topográfiája a hosszú 19. század évtizedeiben alapvetően átalakult.

A hatósági figyelem egyoldalú irányának oka másrészt az, hogy az egyes társadalmi makro- és mikrocsoportok egymástól eltérően vélekednek a nyilvánosság jellegéről és határáról, s ennek megfelelően köztéri viselkedésmódjuk szembetűnő különbségeket mutat. Vegyük elsőként szemügyre a nagyvárosok ökológiai felépítésében bekövetkezett döntő átalakulást, amelynek hatására a nagyvárosi ember a vizuális rendszerezésről kénytelen volt áttérni a térbeli lokalizációra, mint a dolgok és emberek közötti eligazodás fő metódusára.

Már Engels rámutatott, hogy Párizs (vagy más nagyvárosok) "Haussmannosítása", tehát a Haussmann példáját követő gyökeres átépítése következtében a társadalmi osztályok *térbelileg* a korábbinál távolabb kerültek egymástól. Mint írta: „A 'Haussmann' szón azt az általánossá vált gyakorlatot értem, amely abban áll, hogy áttörik a munkáskerületeket, különösen ha nagyvárosaink központjában fekszenek ... Az eredmény mindenütt ugyanaz, akármilyen különböző is az ok: a legbotrányosabb utcák és kis sikátorok eltűnnek ..., máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a legközelebbi szomszédságban.”⁴

A várostervezés eszméjének múlt század közepi megfogalmazása, majd elsőként Párizsban történeti gyakorlati megvalósítása (1853-tól) (Sutcliffe 1979) nem csekély mértékben éppen a felső és az alsó társadalmi csoportok minden addiginál teljesebb fizikai elkülönítését célozta. Az egyre heterogénebb és zsúfoltabb nagyváros népességének tervezés útján megvalósítandó térbeli hierarchikus újraosztása mögött, más motivációkkal együtt, különösen a járványoktól való páni félelem hatott. Ha volt megfogalmazott érvrendszere, „nyelve” a korabeli várostervezésnek és a lakáskérdést problémaként tételező szociális reformereknek, az egy alapjában egészségügyi-orvosi szemléletben gyökerezett. A várostervezők és a lakásnyomor csillapításán elmélkedő-fáradozó reformerek diskurzusa, fogalmi nyelvezete telis-tele volt a *fekély*, a *ragály*, tehát az orvosi *patológia* megannyi egyéb kifejezésének metaforikus használatával. Nem kivétel ez alól maga Haussmann sem, akinek kedvelt metaforája szerint a várostervező tulajdonképpen az a sebész, aki a város, Párizs testének az egészsége végett kényszerül átfogó sebész-műtéti beavatkozásra egész városrészek lerombolása (kivágása, eltávolítása), és újak felépítése (beültetése) útján (Vidler 1978).

S jóllehet a közegészségügyi, vagy inkább társadalom- patológiai szemlélet társadalomalakító vezérelvvé, egyenesen ideológiává magasztosulása joggal hivatkozhatott a 19. századi nagyvárosokat tartósan, több hullámban vissza-visszatérően sújtó tömegjárványok, főként a kolera elrettentő példáira (Evans 1988); igazában mégsem csak erről volt szó. Igaz, a korban mély beidegződések hatottak abba az irányba, hogy a társadalmi jelenségekhez biológiai analógiákon át, hamisítatlan orvosi látásmóddal férközzenek közel. S ebben bizonyosan része volt annak is, amit Carlo Ginzburg szellemes tanulmányában állít, hogy ti. a kortárs orvostudomány a humaniorákkal még alapvetően azonos megismerési modellt képviselt. A korabeli orvoslás szokványos eljárása volt ugyanis, hogy az egyedi közvetlen megfigyelését kvalitatív jellegű ténymegállapítással, a diagnózis felállításával zárta le (Ginzburg 1980). Jellegénél fogva ez a fajta megismerési „technika” éles különbséget tett jó és rossz, egészséges és egészségtelen, normális és abnormális között. Az emberi világra és annak képződményeire alkalmazva pedig úgy működött ez a szemléletmód, mint ahogyan Michel Foucault beszél a hatalom „normalizálási” technikájáról (Foucault 1979). Magától adódott tehát, hogy a polgári értékek tagadása, vagy

akár csak az elhanyagolása, az ellenállás velük szemben a mondott értékek táplálói és védelmezői szemében ne tűnjék másnak, mint pusztá eltévelyedésnek, patológikus megnyilvánulásnak, s mint ilyen, jól megragadhatónak tűnt a rendelkezésre álló orvosi- egészségügyi metaforákkal is. „A polgári társadalomreformerek tudatában — írja Ann-Louis Shapiro — a fertőzött kunyhóikból nap mint nap előbújó városi munkások egyszerre jelentették az egész társadalmat érintő biológiai, morális és politikai veszélyforrást ... Nem véletlen, hogy a reformerek egymást átfedő csoportjaiban a lakásügy reformja lett az elsőszámú prioritás, úgy tűnt ugyanis, hogy ez a munkásosztály fertőtlenítésének és pacifikálásának a legígéretesebb módja.”⁵

Egy szó mint száz: a tőkés városfejlődés- és fejlesztés, e folyamat nagyvárosokat érintő része felfokozta a társadalmi rétegek térbeli elkülönülését. Ami Párizst illeti, „Haussmann rombolásai, ritka kivételekkel, nem tüntettek el egész negyedeket, de abba az irányba hatottak, hogy egymástól elszigeteljék azokat.”⁶ De a francia főváros mellett, ha talán nem is ilyen látványos módon, teljes újjáépítéssel egybekötve, hasonló folyamat ment végbe Londonban is, ahol a lakosság területi polarizálódása a század végére már hiánytalanul nevezhető (Olsen 1986; Jones 1984⁷).

És rokon szándékok mozgatták — a katonai és az infrastruktúra modernizálását célzó megfontolások mellett — Bécs várostervezőit is, amikor a Ringstrasse megalkotásával (1860 után) szinte két részre osztották az eddig is e vonal mentén elkülönülő szocio-fizikai városegészt: a körúton belüli arisztokrata és közép-, vagy inkább nagypolgári népességű, reprezentatív középületekkel teletűzdelt belvárosra, az ún. Ring-zónára, valamint a körutakon kívüli munkások lakta külvárosokra (Olsen 1986; Schorske 1981⁸; Hanák 1985).

Ami Berlint és Budapestet illeti, a két fővárosban a szélső társadalmi rétegek térbeli elkülönítése kevésbé öltött szembetűnő méreteket, bár jól felismerhető nyomai így is létrejöttek az új városkép századvégi megalkotása eredményeként. Hiszen a külön munkásnegyedek a külvárosokban vagy a peremtelepüléseken, majd az ellentétes oldalon, a felső- és a középosztályok által benépesített belső városnegyedek főbb kontúrjai itt is, ott is hamar kirajzolódtak. Mégis: a két ellentétes osztály tagjai helyenként egymás közelében maradtak, pontosabban szólva, közöttük a térbeli távolság mindig kisebbnek mutatkozott, mint más európai (és észak-amerikai) nagyvárosokban. E társadalmi összekeveredés közvetlenül összefüggött a bérházak e két városban megfigyelhető általános elterjedtségével. A wilhelmianus Berlinben, szimptomatikusan, nem találni egyetlen olyan kerületet, ahol a munkáslakások aránya meghaladta volna a teljes lakásállomány 80%-át; ugyanakkor meglepően gyakoriak a kevert lakótársadalmú bérházak. Az egyetlen épületen belüli társadalmi sokféleség sűrű előfordulása annak is eredménye, hogy Berlin Haussmann-ja, James Hobrecht csökönyösen pártolta a közép- és a munkásosztály által együttesen lakott bérház típusát. Úgy vélte, hogy a különböző rétegek így megvalósuló térbeli közelsége hozzájárulhat gazdag és szegény megbékéléséhez, a közöttük gyakori konfliktusok, ellenségeskedések könnyebb elsimíthatóságához (Liang 1976).

Nem tudni, volt-e ehhez fogható eszmei forrása a kevert lakóközösségű bérházak budapesti meghonosításának. Tény viszont, hogy ha főleg nem is a külvárosokban, az ott álló bércsarnyokban, hanem a belső városrészek kevésbé rangos bérpalotáiban (és ezeken a területeken ezek alkották a többséget), különböző társadalmi rétegek képviselői egyidejűleg voltak jelen egyazon lakóházban. Nemcsak a mellékutcák szerényebb épületeire érvényes ez, hanem még a Nagykörút legtöbb bérházára is. Helyesen summázza Hanák Péter, miszerint: „A magán-

szféra szoros elkülönítésének és az alsóbb néposztályoktól való minél teljesebb elkülönülésének burzsoá elve Budapesten kevésbé érvényesült, mint Nyugat- és Közép-Európa egyéb nagyvárosaiban. Az udvari lakásokban ... kispolgári családok, hátul pedig munkások, szegény emberek éltek együtt gazdag polgárral, sőt bizonyos fokig az életébe is beláttak.”⁷⁷ Mindebből azonban nem következik, hogy minden budapesti bérház, kivált bérpalota bérlőközössége kevert lett volna (Gyáni 1978). S még kevésbé kell ebből arra gondolni, hogy a magyar fővárosban nem léteztek masszívan munkáslakta kerületek, olyan proletárgócok, amelyek mégiscsak a munkások többségének szolgáltak lakhelyül. Igaz viszont, hogy a legkoncentráltabban munkáslakta Kőbánya és Óbuda területén is kevesebb a munkáslakások aránya 80 %-nál (1911), s hogy még a két világháború között is, amikor pedig nőtt a szegregáció mértéke, Angyalföldön az egyszobás lakások aránya 84 % körüli (1935), bár nem minden szoba-konyhás lakás bérlője tartozott a munkásság soraihoz (Gyáni é. n.).

Az imént említett városok között észlelhető különbségek további árnyalása sem teheti kétséggé, hogy a fejlett európai és észak-amerikai metropoliszok mindegyikében nőtt és megszilárdult a rétegek szegregációja. S ebben az összefüggésben komoly súlya van annak, hogy belvárosi vagy munkások lakta külvárosi negyed utcáját, *köztérét* vizsgáljuk-e. Például azért, mert már csupán a fekvésüktől függően más és más funkciók hordozói lehettek e nyilvános térségek. A belváros széles, reprezentatív középületekkel szegélyezett sugár- és körútjai „nyertek” felhatalmazást arra, hogy szakrális közösségi-politikai eseményeknek szolgáljanak színhelyül: itt rendezték (rendezik ma is) a nyilvános ünnepeket, tömegfelvonulásokat, katonai parádékat, szóval a hatalom által kezdeményezett és jóváhagyott ceremóniákat, közösségi rituálékat. Ehhez fogható nyilvánosság-funkcióval a külvárosok lakónegyedeinek az utcái (tere) közül természetesen egy sem rendelkezhetett.

Továbbá: eltértek egymástól abban is, hogy amíg a belváros útjain, utcáin, közterein az élet, a nyilvános megjelenés hétköznapi is inkább tartotta magát a polgári mércékhez, amelynek a csendben maradás, az önfegyelem, a szociabilitás minimálisra korlátozása képezi a lényegét, addig a külvárosok nyilvános térségein erőszakkal kellett annak valamelyest is érvényt szerezni. Ennek egynemely vonatkozásáról szólnék a tanulmány utolsó részében.

Kié az utca?

Az utca mint köztér használatát hagyományosan az szabta meg, hogy tág lehetőség nyílt az informális élet, a társaslét szociabilitásának itteni kiélésére. E hagyomány élesen szembekerült a köztér szabályozásának, tulajdonképpen semlegesítésének azzal az elképzelésével, amely a hatóságokat kezdte átitatni a 19. század elejétől és még inkább közepétől. Angliában pl. az utcai köztér használatát illető korábbi egyetértés a múlt század derekán kezd megbomlani, amikor megkezdődik az utca hatósági „igazgatása”. Ennek a jegyében egyre-másra látnak napvilágot az utca rendjéről intézkedő városi szabályzatok (Daunton 1983). De ide nyúlunk vissza a városi rendőrség korabeli szervezeti kiépítése és a rendőri tevékenység fogalmának a radikális kitágítása is. Ezekkel a lépésekkel kezdetét vette az utca polgári kódjának, mint általánosan érvényes (és kötelező) normának a ráerőszakolása a társadalom széles tömegeire. Ami azután gyakran közvetlen beavatkozást tett szükségessé az egyes emberek és szűkebb közösségek életé-

be, magánautonómiájába. A század derekán az észak-angliai városokban például „a rendőrség fellépése azt a hatást keltette, hogy támadás éri a hagyományosan szentesített szabadságot — az utcai csoportosulás szabadságát... A rendőr szokványos felszólítására (tovább, tovább!) reagáló tömeges attitűd nyugodtan besorolható a munkásosztály engedetlenségi viselkedésformái közé”.⁸

A rendőr beavatkozása a nyilvános élet vitelébe nemcsak hogy intenzívvé vált, de a jellege is megváltozott. „A ’kényszer-akkulturáció-ként is nevezhető felügyelet hatékonyságát fokozandó az elszórt, erőszakra hagyatkozó ellenőrzést felváltotta az a fajta rendőri fegyelmzés, amely a *szüntelen felügyelet* nyomásának tette ki a népességet. Ez a hatalomérvényesítés megköveteli a hatalom képviselőjének, a rendőrnek mindenkori fizikai jelenlétét, fürkésző-vizslató tekintetének irritáló állandóságát, hogy mindenkiben meggyökereztesse annak tudatát, hogy a rendőr mindig a közelben van és bármikor a helyszínen teremhet” (Storch 1975-76). A fegyelmzésnek ez a módszere a Bentham-i panoptikumban rejlő hatalom-technikai elvet viszi át a napi gyakorlatba, s mint ilyen, hamisítatlan *normalizáló-mikrohatalmi stratégiának* fogható fel (Foucault 1979).

A szüntelenül fürkésző rendőri tekintet azonban csak akkor lehet igazán hatékony, ha vizuálisan uralhatja a felügyeletére bízott terepet, és egyúttal képes eligazodni a fegyelmzendő idegnek világában. A városi terep áttekinthetőségét megkönnyítette a széles és egyenes utcák rendszere. Arra, hogy mennyire nagy súlyt nyert a rendőri pillantás akadályainak lehető kiküszöbölése, egyetlen példát említek. Amikor Budapesten vita alakult ki az 1880-as években a rendőrség, valamint a kávéháztulajdonosok között arról, hogy vajon a kávéházak elfoglalhatják-e a maguk céljaira a járda egy részét, bekerítvén azt a részt, ahová asztalokat és székeket helyeznek ki, a megoldást hevesen ellenző rendőrség egyik érve így szólt: „miután a rendőri közegek létszáma nem engedi meg, hogy minden egyes bekerített üzlet elé őrszem álltassék, a távolabb álló őrnek az utca áttekintése, ezen bekerítés által, igen megnehezítették, sőt lehetetlenné tétetik”, minek következtében „éjjeli csavargók és gyanús egyének, az őket szemmel tartó rendőr elől, ezekben alkalmas bűvő helyeket találnak...”.⁹ Megjegyzem: a városi tanács, némi tanácsatlanság után, végül engedélyezte a járdarészek bekerítését. Ami a másodikként említett feltételt illeti, az általános problémát érint. Volt már arról szó, hogy a városi „szöveg”, az idegnek alkotta nagyváros kaotikus világa mind kevésbé érthető, értelmezhető pusztán vizuális jelek alapján. A rendőr viszont ahhoz, hogy feladatának megfelelhessen, pusztán vagy döntő mértékben az iskolázott tekintet megismerő (tájékozódó) képességében bízhat, ez legfőbb eszköze. Hogy milyen jelentősége volt a korban a rendőri tekintet „intelligenssé” tételének, azt egy philadelphiai példán mutatom be. „A járőröknek szükségük volt valamilyen módszerre, hogy egyetlen pillantással eldöntsék az illető társadalmi állását. Azok az amerikaiak, akik igyekeztek megszabni, hogy kit tartóztasson le a rendőrség, főként a ruházatban jelölték meg a szociabilitás megnyilvánulását. A viselet jól megválasztott együttese ti. megmutatta, hogy viselője tisztában van a ’rend, a rendszeresség és a jó időbeosztás’ értékével... Az viszont, aki slamposan öltözködik, a közönségre nézve potenciálisan veszélyt jelenthet, az ilyeneket tehát a rendőrségnek gondosan szemmel kell tartani. A külső megjelenést irányítúként kezelve az alkalmazottak így gyorsan azonosíthatják, s nyomban az ellenőrzésük alá is vonhatták a társadalom jólétét veszélyeztetőket.”¹⁰

Az utca személytelenné tétele a „morális reform” ügybuzgó végrehajtóiként ténykedő rendőröknek fontos feladatát képezte. Az utcai és egyéb közterek ilyen értelmű semlegesítését szám-

talán példán illusztrálhatjuk. Közülük az egyik legszélsőségesebb az, amely szerint a berlini bércsármnyák egyikében-másikában a tulajdonos házirendbe foglalt tiltással illetve a gyerekek udvari játszadozását, vagy a bérlők azon szokását, hogy a lakásukban facipőt hordjanak, az ablakpárkányokra virágokat helyezzenek vagy kiálljanak a gangra és a lépcsőházban beszélgeszenek (Ling 1976). A magán- és a közsférának az efféle tiltásokban kifejeződő végletes téri szétválasztására példa az is, hogy Philadelphia-ban, szintén a múlt század derekán, a rendőr kötelességévé tették az olyan utcán talált részeg őrszobai elzárását, aki nem tudott számot adni a nevééről és a lakcíméről. Így kívánták elejét venni, hogy az illető privát életfunkcióját, az alvást köztéren, az utcán oldja meg (Johnson 1979).

De túl az említetteken, az utcai nyilvánosság terjedelmét is másként határolja körül a viselkedés új polgári felfogása, mint a továbbélő népi hagyomány. Egyebek között legitimitását kezdi veszteni az utcai árusítás vagy szórakozás, amely specializált közterek illetékességébe kerül át (bolt, piaci csarnok, szórakoztató intézmények). Szabályrendeletek garmadájával igyekszik a hatóság gátat vetni az utcai árusok ténykedésének éppúgy, mint az utcai zenészek működésének a századközép Angliájában. És hasonlóképpen tilalomlistára kerülnek a főleg fiatalokat megmozgató utcai játékok és sportok, az utcán űzött futballozás, birkózás és a többi közösségi esemény (Daunton 1983; Green 1982).

Nem követjük most tovább a történetet, amely a köztér fogalma, használatának joga és illetékessége körüli szüntelen vita és konfliktusok sorozata úgyszólván mind a mai napig. Hadd emlékeztessek csupán egyetlen mozzanatra: nem is olyan régen született egy — azóta visszavont — parlamenti rendelkezés Magyarországon, amely megtiltotta a Parlament épülete körüli fórumszerű tér használatát tömegdemonstrációk céljaira. S ezzel a köztér politikai célokra történő kisajátításának a témájához érkeztünk, amely azonban külön vizsgálgódást kíván.

Jegyzetek

- ¹ Ariés, P. (1987) A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: uő: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok. (Budapest: Gondolat) 213-214.
- ² Zola nevezi így a 19. század vége felé Párizst. Lásd Vidler, A. (1978) *The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750-1871*. In: S. Anderson (ed.): *On Streets* (Cambridge: Mass) 100.
- ³ Folguera, P. (1985) *City Space and the Daily Life of Women in Madrid in the 1920s*. *Oral History Journal*, vol. 13. no. 2. 53.
- ⁴ Engels, F. (1969): *A lakáskérdéshez*. MEM 18. kötet, Budapest, 246.
- ⁵ Shapiro, A. L. (1985) *Housing the Poor of Paris 1850-1902*. (Madison) 159.
- ⁶ Olsen, D. J. (1986) *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna* (London: New Haven) 147.
- ⁷ Hanák P. (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: *A Kert és a Műhely* (Budapest: Gondolat)
- ⁸ Storch, R. D. (1975-76) The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England 1850-80. *Journal of Social History*, IX. 482.
- ⁹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1407. b. 465/1874-VII.
- ¹⁰ Johnson, D. R. (1979) *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800-1887*. (Philadelphia)

Irodalom

- Ariés, P. (1987) A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: uő.: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok (Budapest: Gondolat) 213-214.
- Bedarida, F. — Sutcliffe, A. (1980) The Street in the Structure and Life of the City. Reflections on Nineteenth-Century London and Paris. *Journal of Urban History*, vol. 6. No. 4.
- Berman, M. (1982) *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. New York, 159.
- Clark, C. E. jr. (1976) Domestic Architecture as an Index to Social History: the Romantic Revival and the Cult of Domesticity in America, 1840-70. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 7.
- Daunton, M. J. (1983) *House and Home in the Victorian City. Working-Class Housing 1850-1914*. (London: Edward Arnold)
- Daunton, M. J. (1989) *The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam*. (Kézirat)
- Evans, R. J. (1988) *Past and Present, Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*. 120.
- Folguera, P. (1985) City Space and the Daily Life of Women in Madrid in the 1920s. *Oral History Journal*, vol. 13, no. 2. 53.
- Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, (London: Harmondsworth)
- Green, D. R. (1982) Street Trading in London: A Case Study of Casual Labour, 1830-60. In: J. H. Johnson — C. G. Pooley (eds.): *The Structure of Nineteenth Century Cities* (London: Croom Helm) 139-147.
- Grier, K. C. (1989) *Culture and Comfort: People, Parlors, and Upholstery, 1850-1930* (University of Massachusetts Press)
- Gyáni, G. (1978) *Egy lipótvárosi ház lakói a huszas évek elején*, Budapest. 9. sz.
- Gyáni, G. (1989) *Domestic Culture of the Upper-Middle Class in Budapest, 19th Century*, Előadás az 5. Angol-magyar történetészkonferencián.
- Gyáni, G. (é. n.) *Nyomortelep és bérkaszánya. A budapesti munkáslakás múltja*. (Budapest: Magvető) Megjelenés előtt.
- Hanák, P. (1985) A Ringstrasse és a Nagykörút. Bécs és Budapest városfejlődésének összehasonlítása. *Világosság* 2.
- Hanák, P. (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In uő.: *A Kert és a Műhely*. (Budapest: Gondolat)
- Hohenberg, P. M. — Lees, L. H. (1985) *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge: Mass.
- Johnson, D. R. (1979) *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800-1887*. (Philadelphia)
- Jones, G. S. (1984²) *Outcast London. A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society*. (New York)
- Liang, H. H. (1976) Lower-Class Immigrants in Wilhelmine Berlin. In: A. Lees — L. Lees (eds.) *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. (Lexington, Mass.) 219-221.
- Lofland, L. H. (1973) *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space* (New York: Basic Books)
- Olsen, D. J. (1986) *The city as a Work of Art*. London, Paris, Vienna (London — New Haven) 147.
- Schorske, C. E. (1981³) *Fin-de Siècle Vienna. Politics and Culture* (New York)
- Sennett, R. (1977) *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism* (New York: Vintage Books)
- Shapiro, A. L. (1985) *Housing the Poor of Paris, 1850-1902*. (Madison) 159.
- Storch, R. D. (1975-76) The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England 1850-80. *Journal of Social History*, IX.
- Sutcliffe, A. (1979) *Environmental Control and Planning in European Capitals 1850-1914: London, Paris and Berlin*. In: I. Hammerström — T. Hall (eds.): *Growth and Transformation of the Modern City*. Stockholm, 89.
- Vidler, A. (1978) The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750-1871. In: S. Anderson (ed.): *On Streets* (Cambridge: Mass.) 100.

A SOCIAL HISTORY OF URBAN SPACE

Gábor Gyáni

Mainstream studies of urban space follow the traditions of the Chicago School still nowadays. Accordingly, their research topic is the residential segregation of population in large cities and related population moves. But urban space can also be studied in a different perspective: it can be examined as a scene of the most varied—individual and public—activities and can be considered in the light of values and norms related to its use. The present paper adopted the latter approach and places the counterconcepts (dichotomy) of the public and private, as well as the varied forms of *social space* conforming to these concepts, into the focus of analysis.

From the mid-18th century onwards, the spheres of public and private have been gradually growing apart in the western countries of Europe. The present paper traces the functional transformation of the public in large cities. As a result of that process, the metropolitan public, particularly the public of streets, has become impersonal and turned into a neutral „space”. The separation of the public and private is clearly visible both in the spatial structure and the building stock of large cities. This is a direct consequence of tendentious urban planning concepts patterned after Haussman's remodelling Paris in the second half of the 19th century. The metropolis thus reborn, through the inventions of boulevards and thoroughfares, having a symbolic value, could serve both the practical needs of use by ever growing masses of people, the functions of traffic, and a new kind of need for the impersonal outdoor public. At the same time, public and semi-public spaces were mushrooming all over to serve the needs of *strangers*, the individuals of the metropolitan masses, for being in public.

The dichotomy of public and private has evolved even within the private sphere: the family and the home. There is a distinct division in the spacious dwellings of the middle- and upper-middle- class between living-spaces of family members and domestic aids; and an isolated use of space by sex and age within the family has also soon become general. Finally: some „family rooms”, primarily the bedroom, served strictly and specifically the needs of privacy, while others, like the parlour, were explicitly reserved for social life.

Bringing about and controlling the impersonal and neutral character of the street has also become an official task. The official-police supervision of population has become particularly pressing in the living districts of lower social strata in order to make their residents respect the bourgeois code of behaviour in public. All this indicates, at least indirectly, that social orientation within cities reaching giant proportions, where urban community is becoming a mass society, is getting more and more a matter of orientation by *spatial location*. In the world of strangers, the knowledge required by everyday living cannot solely rely on the routine of a trained eye, the „reading” of the urban „texture” depends on the urbanites' awareness of *where* is what and who.

One of the direct causes arousing increased official control was a different, from the bourgeois norms, notion attributed to the use of space by certain social groups and subcultures and their limits of behaviour in public being placed somewhere else. This is emphasized by the fact that in a modern metropolis, partly as a result of tendentious urban planning interventions, social groups are more segregated than earlier. Segregation was used, among others, for prevention from revolving epidemics (cholera) which, due to their spatial vicinity, also afflicted the upper classes. The (inner) city and the workers' peripheral residential districts were therefore also significantly dissimilar as symbolic spaces. The city had sacral and ceremonial functions while peripheries could not gain such an acceptance, for the very reason that the informal looseness or indecency of street-life there has been for long preserved, in spite of official fights against it. The institutionalization of municipal police in most European cities in the middle of last century was largely derived from the requirement of a close and constant control over public places in these districts. Police supervision of the time, saturated with the ethos of bourgeois moral standards, was called to neutralize and impersonalize the public in these parts of the city.

The „efficiency” of police work was strongly dependent on the extent to which the urban „texture” was intelligible in a policeman's eyes; on how much a supervisor of the public sphere could be trained to become familiar, also visually, with the city. Besides, there were, of course, municipal regulations in large number intended to enforce the norms of bourgeois behaviour. These regulations and the policemen, who act for their implementation, confine the life functions, which are visible for the widest public, to an ever smaller circle and thereby compel community members to sequester themselves, for enjoying public life, in newly mushrooming specific micro spaces, public or semi-public places, specialized to fulfil one single function.

Transl. E. Daróczi